

Tovermeesters in Nijmegen?

Willem de Blécourt

Bij publikaties over de strafrechtelijke vervolging van toverij doet de volgende regel opgeld: des te groter het gebied, des te minder archiefonderzoek. Dit heeft natuurlijk zijn praktische oorzaken; zelfs voor een relatief klein gebied als een provincie is het archiefmateriaal zo omvangrijk, dat het zeker enkele jaren kost om er al de relevante informatie uit op te diepen. Voor het schrijven van syntheses voor een of zelfs meer landen is men dan ook wel aangewezen op het werk van anderen. Toch zijn er verschillende redenen waarom een ieder die iets over dit onderwerp te berde wil brengen er beter aan doet tenminste enkele archieven te raadplegen. Zowel de in het verleden gangbare opvattingen over toverij als bijvoorbeeld de verschillende juridische procedures zijn pas goed te begrijpen in hun lokale context. In archivalia zijn deze zaken, hoe fragmentarisch soms ook, het beste weergegeven. Ook dwingt het lezen van archiefstukken tot terughoudendheid bij de interpretatie. Bovendien kunnen vorige onderzoekers fouten hebben gemaakt. In dit artikel laat ik aan de hand van een aantal voornamelijk op Nijmegen betrekking hebbende voorbeelden zien welk soort primaire bronnen voor onderzoek naar de lokale vervolging van toverij zijn te gebruiken.¹

Heksenprocessen?

Vrijwel iedereen die in Nederland met criminele processen tegen van toverij verdachten in aanraking komt, noemt dit onderwerp in eerste instantie 'heksenprocessen'. Voor meer serieuze onderzoekers is deze term in de Nederlandse context echter inmiddels taboe geworden. Zij gebruiken liever omschrijvingen met daarin het woord toverij. Hoewel dit aanleiding geeft tot spraakverwarring en misverstanden zijn er toch zwaarwegende redenen af te zien van het woord 'heksenprocessen'. De belangrijkste daarvan is de notie dat inzicht in verschijnselen uit het verleden wordt belemmerd door het gebruik van destijds onbestaande begrippen. 'Heksenproces' is te beschouwen als een germanisme. Weliswaar is het woord al zo'n tweehonderd jaar ingeburgerd, maar in de tijd dat de daarmee aangeduide processen in de Noordelijke Nederlanden gevoerd zouden zijn, bestond het daar nog niet. Het vervolgte delict was toverij, zoals in de diverse archivalia steeds staat aangegeven.

Een tweede reden ligt in het verlengde hiervan. Door een aantal

historici wordt 'heksenprocessen' gereserveerd voor een bepaald soort criminele processen uit de Europese geschiedenis. 'Toverij', ofwel 'magische opvattingen in het algemeen', zien zij als min of meer universeel. 'Hekserij' omvat toverij, maar heeft als belangrijkste bestanddeel het duivelspact. 'Heksenvervolgingen' of 'heksenprocessen' zijn vanuit die optiek processen waarbij in de beschuldiging in ieder geval de duivel een rol speelt.² Er zijn verschillende bezwaren tegen deze tweedeling in te brengen. Zij is te grof; door haar toe te passen wordt niet alleen een uniform raamwerk over zelfs ten aanzien van het diabolisme uiteenlopende verschijnselen geplaatst en worden de 'magische' opvattingen verwaarloosd (de tweedeling dient vooral om de afbakening van het onderwerp 'heksenprocessen' te legitimeren), maar bovenal verdwijnen veranderingen en wisselwerkingen ermee uit het zicht. Wanneer het ene cultuurverschijnsel, 'hekserij', slechts voorkwam in een bepaalde periode en in een bepaald gebied, waarom zou het andere, 'toverij', dan niet cultuurgebonden zijn?

Onderzoekers van 'heksenprocessen' stuiten in hun bronnen wel eens op berichten die ze niet goed kunnen plaatsen en daarom maar buiten beschouwing laten. Een belangrijke seriële bron als rekeningen schuiven ze daarom terzijde. "Die Rechnungsnotizen sagen in der Regel aber nur, da eine 'Zaubersche' verhaftet, torquiert oder hingerichtet wurde, ohne die unterstellten Straftaten zu erwähnen," schrijft de historicus Schormann en hij vervolgt: "Folglich bleibt unklar, ob ein Zauberei- oder ein Hexenprozeß vorliegt" - en Schormann houdt zich alleen bezig met 'heksenprocessen'.³ Wanneer men een dergelijke benadering in de Noordelijke Nederlanden zou toepassen, zouden veel interessante archivalia onbestudeerd blijven en zouden zodoende inzichten in het verloop en de veranderingen in de procesvoering niet ontwikkeld kunnen worden.

Toverij wordt in dit opstel in attenderende zin gebruikt en verwijst naar de uiteenlopende opvattingen van de bij de verschillende juridische procedures betrokkenen. Het achterhalen van de preciese betekenissen van deze term vergt nader onderzoek.

Iets over de verspreiding van doodvonnis

Voor het Nederlandse, en in het bijzonder het Gelderse toverijonderzoek is Nijmegen een bijzondere plaats. In de Keizerstad werd zowel de vroegst als het laatst bekende Gelderse terdoodveroordeling in toverijzaken uitgesproken en voltrokken. Tot voor kort gold de verbranding van de pastoorsmeid Alida uit Almen (bij Zutphen) in 1472 als het oudste doodvonnis, niet alleen in Gelre maar in de gehele Noordelijke Nederlanden. In Nijmegen belandde evenwel al in 1469 of 1470 een man, Sander

van Loenen, wegens toverij op de brandstapel.⁴ Het laatste doodvonnis in Gelre vond plaats in 1603, toen de Nijmeegse schepenen op advies van het Hof in Arnhem Henneke Versteeg veroordeelden tot de verdrinkingdood.

De discussie over het eerste en het laatste doodvonnis is, zoals ik al eerder naar voren heb gebracht, overigens alleen maar zinvol binnen de grenzen van één jurisdictie.⁵ Er bestond destijds in de Nederlanden geen eenheid van recht. Uitspraken die op dit hele gebied betrekking hebben zijn dan ook tamelijk anachronistisch aangezien er in dat geval geen rekening gehouden wordt met de juridische achtergronden van een veroordeling; achtergronden die zeker bij een verklaring naar voren gehaald moeten worden. Uit het gebied van het huidige Nederland zijn dan ook wel doodvonnissen inzake toverij van voor 1469 of van na 1603 bekend. Maar vooral de latere zijn van minder belang voor een beter begrip van de Gelderse situatie.

Eerdere veroordelingen buiten Gelre kunnen daarentegen een voorbeeld hebben geboden voor de rechtsprekenden in Gelre. Zo heeft recent onderzoek in de stad Utrecht uitgewezen dat daar al in 1462 een vrouw wegens toverij verbrand werd. Tien jaar later werd daar weer een vrouw om dit delict vervolgd.⁶ Binnen Utrecht staan deze processen tamelijk apart. Hetzelfde is onder meer het geval in Brugge, waar in 1468 drie vrouwen ter dood werden gebracht omdat ze zich aan toverij hadden bezondigd. Waarschijnlijk zijn dit tot 1532 de enige doodvonnissen voor toverij in Brugge.⁷ Deze plaatselijke geïsoleerd lijkende gevallen komen alleen al in een breder perspectief te staan wanneer ze naast elkaar worden gezet. De volgende stap is vanzelfsprekend naar een verklaring voor deze gelijktijdigheid te zoeken - ik beperk me hier tot de aangegeven mogelijkheid.⁸ De procesvoering in Gelre bracht op zijn beurt anderen weer op ideeën. In Twente bijvoorbeeld zette een jaar na de verbranding in het vlakbij gelegen Almen de drost Ffenne Loedinge gevangen, omdat hij gehoord had dat ze een 'melkentoversche' zou zijn. Hij dreigde haar te verbranden als haar man niet betaalde.⁹

Nijmegen speelde door zijn ligging ook een rol in de verspreiding van de doodvonnissen tegen van toverij verdachten in de Noordelijke Nederlanden. Onder de regering van hertog Karel van Gelre (1492-1538) was voor de rechtsprekenden het duivelspact het belangrijkste element in de definitie van toverij als misdaad geworden. Sindsdien stond de straf voor toverij niet meer in relatie tot de aangebrachte schade, maar viel toverij onder de categorie geloofsafval.¹⁰ Daar op heterdaad betrappen bij betoveringen nogal lastig was, was er voor een veroordeling van een toveres of tovenaar een bekentenis nodig. Bij de vroegste processen wegens duivelsverbond, zoals onder meer in Zutphen in 1491, blijkt dat de rechtbanken een bekentenis probeerden los te krijgen door middel van in de kerkelijke context gebruikelijke bezweringen. Al gauw ontdekte

men echter dat een bekwame scherprechter meer uitkomst bracht. Zo maakten de schepenen van Nijmegen in 1513 van de diensten van meester Symon, de beul van Kleef, gebruik om een van toverij verdachte vrouw tot een bekentenis te dwingen. In 1519 lieten ze voor Ulant de Swart eerst twee maal een frater halen, vervolgens een 'doctor' uit Arnhem, en uiteindelijk de Kleefse beul. Deze laatste had wel succes en werd gelijk daarop door de Utrechtse schepenen in de arm genomen, want ook zij hadden een toveres in hun gevangenis waar hun eigen beul geen raad mee wist.¹¹

In latere jaren schijnt de Nijmeegse scherprechter wel voldoende expertise gehad te hebben en was het niet meer nodig een beul van buiten bij de processen te betrekken. In 1530 onderzocht hij een toveres te Tiel, in 1532 een te Nijmegen zelf en tussen 1538 en 1542 een vrouw die door de ambtman van het Land van Maas en Waal gevangen was gezet omdat het gerucht ging dat ze een toveres was. Alleen de eerste van deze drie gevallen leidde overigens tot een doodvonnis.¹² De export van scherprechters uit of via Nijmegen heeft dus bijgedragen aan de verspreiding van foltermethodes en daarmee mogelijke doodvonnissen in processen tegen toveressen. De Nijmeegse vervolgingen waren ook op een derde, geheel ander vlak van belang. Johannes Wier vond er namelijk aanleiding in tot het schrijven van zijn boek *De prestigiis daemonum*, waarmee hij zich zou profileren tot een van de voornaamste tegenstanders van deze procesvoering.

Zeven vrouwen

In haar artikel 'Heksen in Gelderland', een bewerkte doctoraalscriptie geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, heeft Van Kruysdijk het gematigde optreden van het Gelderse Hof bij 'heksenprocessen' benadrukt. Over de Nijmeegse processen in de jaren vijftig van de zestiende eeuw schreef ze:

"Daar waar het Hof niet zelf vonniste, zoals in het Rijk van Nijmegen, waar de Gelderse landsheer minder had in te brengen dan in de rest van zijn gebied en de burggraaf optrad als rechter in de oude zin, was echter weinig gematigdheid te bespeuren. Zo werd in 1555 te Nijmegen een tovermeester verbrand na vijf maal te zijn gefolterd. Twee jaar later werd te Nijmegen opnieuw een tovermeester, Creyn genaamd, verbrand, na wurging aan de paal."¹³

Aangezien in de Noordelijke Nederlanden doorgaans vrouwen wegens toverij werden verbrand¹⁴, lijken deze processen uitzonderlijk. Bezat Nijmegen, waar immers in 1469/1470 al een man was veroordeeld, een speciale traditie op dit gebied? Van Kruysdijk staat met haar notitie niet alleen, maar aan het einde van een lange reeks gelijklopende beschrij-

vingen welke begint bij een publikatie uit 1792, die zij ook als bron opgeeft.¹⁵ Hieruit is te concluderen dat bijna twee eeuwen lang niemand de moeite heeft genomen om voor deze gevallen de archieven te raadplegen, want de steeds overgeschreven eerste transcriptie is foutief! Het is een welhaast klassiek staaltje van onzorgvuldig lezen. In de Nijmeegse stadsrekening van 1555 staat echt duidelijk 'tovernerster'. Ook blijkt dat het niet om één vrouw gaat, maar om vijf, waarvan er drie op de brandstapel belandden. Bij de opgave van het bodeloon zijn die drie ook genummerd: "doe [toen] die ijrste tovennerster gebrant worde", "doe die andere tovernerster gebrant worde", "doe die derde tovernerster gebrant worde". Verderop staan zelfs hun namen: Heyl van Venlo, haar zuster Gaelt, en Barbara tho Herpen uit Ooi. Tegelijk met Gaelt was ook Thoenysken van Tiel gearresteerd en ook vermeldt de rekening een zekere Ulandt.¹⁶ Twee jaar later werd evenmin een 'tovermeester' aan de vlammen prijsgegeven maar alweer een 'tovernerster', genaamd Trijn (en niet 'Creyn') Scheincken, en wel samen met haar lotgenote Jutt van Lent.¹⁷ Het totale aantal van zeven vrouwen verschilt nogal van dat van twee mannen.¹⁸ Toch wordt met deze correctie Van Kruysdijks opmerking over het verschil tussen het Arnhemse Hof en de Nijmeegse burggraaf niet versterkt. Het Hof werd namelijk steeds geraadpleegd.¹⁹ Weliswaar velden de Nijmeegse schepenen het vonnis, maar dat lag zoals bij toverijzaken gebruikelijk in het verlengde van de directieven van het Hof in plaats van dat het daar tegenin ging.

Hoewel de Nijmeegse processtukken uit 1555 en 1557 verloren zijn gegaan, zijn wel de bekentenissen van de laatste twee vrouwen bewaard gebleven. Ze zijn echter slechts als zodanig herkenbaar vanuit de wetenschap dat er in 1557 in Nijmegen twee vrouwen wegens toverij verbrand werden. Wier heeft deze twee bekentenissen opgenomen in zijn *De prestigiis daemonum*, zonder vermelding van data of namen. Hij schreef slechts dat de vrouwen "vor wenig jaren in einer Reichstatt gefenglich eingezogen, und nach ergangenem urtheil zu pulver und aschen verbrant" zijn en dat een burgemeester zo vriendelijk was geweest hem de stukken uit het gerechtsboek te sturen. De uit Grave afkomstige Wier had destijds een aanstelling als arts bij de graaf van Bergh en had ook nog enkele bezittingen in Nijmegen. Het ligt dus voor de hand dat hij met 'Reichstatt' Nijmegen bedoelde; andere rijkssteden lagen wat verder uit de buurt. Het enige dat nooit geheel duidelijk zal worden is welke bekentenis van Trijn Scheincken en welke van Jutt van Lent is, tenzij Wier de juiste volgorde heeft aangehouden.

"Die erste bekant und versahe, wie das sie von Gott dem allmechtigen abfellig worden, und dem Teuffel durch underziehung des Hexen wercks sich anhengig gemacht, auch ein frawen zu den sechsten mal ein todte frucht an das liecht zubringen mit einem apfel, verursacht hett: Und dz jre bule Bernhart genant wer. Weiter

DE PRAESTIGIIS

DAEMONVM, ET INCANTATIONIBUS, ac ueneficijſ, Libri v.

Authore IOANNE VVIERO Medico.

Totius Operis Argumentum in Praefatione comperies.

Nolite uos confortes eſſe demoniorum.

1. Corinth. 10.

• *Reſiſtite diabolo, & fugiet à uobis.*

Iacobi 4.

Cum Cæſareæ Maieſt. gratia
& priuilegio.

BASILEAE, PER IOANNEM Oporinum. 1563.

hatt Sie bekant dasz Sie eins manns dochter mit einem trunck biers durch Zauberey getodtet habe: und auch ein fraw so zu bet lag bezaubert."

De tweede toveres (Jutt?) bekende na foltering het volgende:

"Es hat diese Unhold, nach gehaltener peinlicher frag, bekant und verjehen, wie das sie ungefer vor 6. jaren, an einem morgen ausz ursach, erschlagens, versagtes und misztrostigen gemuts, sich gedacht vmbzubringen: sey als bald ein manns bold langer gliedmasz und schöner gestalt zu jr getreten, mit eim schwartzen mantel sampt anderem gewant angethan. Welcher denn jr in jrem kommer, anligen und hertenleid freundlich, zu gesprochen, sie getrost, und das sie gutes muts und nicht so kleinmütig sein wolte ernstlich ermant hat. Auch hierneben zu mehr abtrucks solchs trosts gelobt, versprochen und verheissen, jr nun hinfur aller und jeder zeit gelt und anders, zu jrer underhaltung vorstendig, nutzlich und notwendig, mitzuthellen: so sehr sie herwiderumb seinem rath pflegte, und seins willens gelebte, zu mehrer versicherung aber angebotens, geneigten willens spiegelt er jr ein hauffen gelts. Darauff sie denn also bald seinem rhat gewilfharet, und dem Allmachtigen Got, der wirdigen Muter des herzen Jesu Christi und alle Gottes heiligen verleugnet. Darauff denn ervolget, das jr gemelter mann dem Chrisam ab der stirnen abgenommen, und darzu das er immer ewig jr Bul sein versprochen hat, daran gehengent wie dz er mit namen Alexander hiesz. Weiters hat sie auch bekant und verjehen, wie dz dieser jr Bul zu dem vierdten mal daheim in jrem hausz und bet fre. beiwonung geleistet habe: Item sie trage auch schuld daran, dz sie einen bier breuwers durch Zauberey seine narung benomen hat mit wenig hartze, das sie under den breukessel gelecht hat: bekant auch das sie eines furmanns N. ehliche hauszfrauen, durch Zauberwerck, jrer gesundheit entsetzt hett, ausz ursach das sie jr etwas zu geben sich gewidert habe: Dazu ein kind N. bezaubert, und verlambt."

Wier was van mening dat deze zaken beter onderzocht hadden moeten worden. Het embryo had volgens hem niet door een appel maar alleen met vergif gedood kunnen worden, in welk geval de moeder ook gestorven zou zijn. Met alleen bier was het helemaal onmogelijk een moord te begaan. Satan had de vrouwen tot hun onware getuigenis gebracht.²⁰

De waterproef

Er werd een levendige, zij het helaas ten dele verloren gegane correspondentie tussen het Hof te Arnhem en de diverse ambtenaren over de vervolging van toveressen gevoerd.²¹ Dit leidt tot de conclusie dat de opvattingen van beiden weinig uiteenliepen. De procesgang kwam

evenwel niet geheel overeen. Aan het einde van de zestiende eeuw sprak het Hof slechts een doodvonnis uit tegen één van toverij verdachte (een man die ook nog diefstal en brandstichting op zijn geweten had). Dit aantal was niet zo gering omdat de raadsheren de demonologische interpretatie van toverij vaarwel hadden gezegd, maar omdat ze grotere waarde hechtten aan het juiste verloop van de rechtsgang en harde eisen stelden aan de aanwijzingen die voor een besluit over foltering nodig waren. De waterproef, die zo'n aanwijzing kon leveren, pasten ze niet op eigen initiatief toe. Deze proef - destijds een nieuw, uit Duitsland overgewaaid verschijnsel²² - werd wel gebruikt in Harderwijk (1594), in Bredevoort (1586) en ook in Nijmegen. Daar besloot de raad op 6 mei 1584 Hilleken Jansen Maelpot, die 'der toveryen befaemt' was, in het water te laten werpen. Vermoedelijk is zij gezonken, want twee weken later viel het besluit dat zij uit de stad en het schependom verbannen moest worden.²³ Ook bij het proces in 1603 speelde de waterproef een rol.

Hoewel verschillende stukken (onder andere getuigenverklaringen en vonnis) verdwenen zijn, maken de rekening van de burggraaf en zijn briefwisselingen met het Hof het toch mogelijk de procesgang tamelijk nauwkeurig te volgen. Op 13 juni 1603 werden Henneken Versteegh en haar dochter Nele gearresteerd in Ooi. Gedurende de volgende veertig dagen werden de vrouwen gefolterd, bekenden ze, trokken die bekentenis weer in, werden ze opnieuw gefolterd, en op 23 juli tenslotte in het water gegooid. Twee dagen later herriep Henneken haar vorige bekentnissen, maar gaf ze wel het volgende toe:

"Bekentt dat haer boel [minnaar] hens heet, ende dat dieselve haer een slett [doekje] gaff, twelck sie strax intt vuyr woerp, ende dat hij sachte, dat sie daermede doen solde, wat sie wolde, tot haer spreekende, dat sie Godt verleuchenen solde, ende aen hem gelooven, twelck sie anvenckelick niet doen en wolde, seggende hy mocht loopen so wijt als hy wolde, ende was teenemael int swaerte gecleet, ende van haer gaende sachtse wel dan, ick sal alsoe doen, ende aen U gelooven.

Bekentt dat sie salve in de hantt hadde, twelck haer boele haer gegeven hadde, ende was groon [groen], waermede sie des wevers kijntt bestreecken hadde, deur bevel van haeren boelen, ende dathet vorts daarna daarvan gestorven was, nu ongeveerlick achtien ofte negentien jaeren geleeden.

Bekentt dat het wel ongeveerlick twintich jaer geleeden is, dat sie het slett van haeren boelen ontfinck niet anders weetende dan datt hett die duijvel was, die haer tselve gaff.

Bekentt dat sie twee van Michiel Woelters beesten geslaegen woerdeur die selve cranck geworden in meeninge dat sie sterven solden.

Bekentt dat het ongeveerlick ses ofte soeven jaeren geleeden, dat sie opden dijck is geweest, by haer huys mit haer dochter Neel, ende haer beyder boelen, opden rechten middach tsamen aldaer dansende.

Bekentt dat het omtrentt acht daegen geleden, dat haer boel by haer quam, omme den middach, haer vraegende wat sie al bekendt hadde, ende dat sie daerop geantwoort hadde, al watter gepasseert ende sie bekendt hadde, waerop hij antwoorde, wat sie daeraen te seggen hadde, haer raedende dat sie seggen solde, dat het niet waer en was. Bekentt dattet ongeueerlick vijff ofte ses dagen daerna, als haer boele, haer een lappe gegeven in plaetse vandt slett, twelck sie int vuyr geworpen hadde, haer sachte watt sie daer mede slaen solde, dat datselve sterven solde."

De dag daarop bevestigde ze dit alles "ongepinicht op haere vrije voetten staende ende ongebonden". Haar dochter Nele Versteegen legde toen de volgende bekentenis af.

"Bekentt dat haer boele, is Dirrick genomt, die haer gaff een lijnen doexken, seggende dat sie daermede rijck worden solde ende was gecleet int roode, tot haer seggende gelooft aen mij, twelck sie verweigerden, maer bekendt dat sie op sin hartt anholden lestlick sachte, wel ick salt dan doen, ende dat dit selve ongeveerlick twee jaeren geleeden was.

Secht dat haer boele Dirrick genamt, by haer quam in Michilen camp, seggende wict van Godt ende comt tot mij, waerop sie sachte neen, hij wederomme jae, sie wederomme jae ick salt doen ende gaff haer daemaels een slett, seggende daer mede sult ghy rijck worden ende sult die koijen mit die vuyjst voort hoff slaen, soe sullen sie cranck worden, secht dat sie het slett van haer worp ende dat dit omtrent drie ofte vier jaeren geleden was dat sie tselve ontfinck.

Bekent dat op eenen donderdach inde ander gevencknisse haer boele int rode gecleet by haer geweest is ende dat hy doemaels, mit haer gebolirt hadde, in gestalt van een junck man, met die langste, mitt eenen gelen baertt.

Bekent dat sie Michiel Walters 2 koeijen den eenen roott den anderen vael betovert hadde."

Ook Nele bevestigde deze woorden 'ungebonden'. Op 27 juli zond de burggraaf een brief naar Arnhem, waarin hij deze bekentnissen meedeelde. Hierop kreeg hij ten antwoord dat het gebruikelijk was van dergelijke stukken een apart afschrift over te zenden. Nadat de burggraaf dat op de 31ste had gedaan (de bovenstaande citaten zijn uit die afschriften afkomstig), liet het Hof hem de volgende dag weten dat hij het door de schepenen te vellen vonnis uit moest voeren en naar medeplichtigen moest vragen - wie waren er bij de dans op de dijk geweest? De burggraaf schreef op 9 augustus terug dat Nele inmiddels uit de gevangenis was ontsnapt (door ijzeren tralies en over de muur; volgens een

kanttekening bij de rekening was deze uitbraak "wonderbaerlick" en zou ze "meer als menslicke hulpe gehad" hebben). Haar moeder had haar bekentenis nogmaals voor het gerecht herhaald, maar zij was vervolgens onwel geworden en had zelfs tegenover de predikant geen duidelijke uitspraken meer gedaan. Het advies dat het Hof op 10 augustus stuurde is zoek geraakt; de schepenen besloten op de dertiende evenwel Henneken te verdrinken, hetgeen de vijftiende augustus 1603 gebeurde.²⁴

Uit dit proces moet niet de conclusie getrokken worden dat de Nijmeegse schepenen niets-ontziende toveressenjagers waren. Ze pasten slechts de geldende rechtsregels toe en dat kon ook in het voordeel van een van toverij betichte uitvallen. Thomas Schotsman werd in 1602 veroordeeld tot herroeping van zijn woorden en een betaling van tien goudgulden. Hij had Marij Gerarts verweten dat ze hem betoverd had, haar geslagen en verzocht de betovering van hem weg te nemen. Marij had daartegenover een verklaring overhandigd dat ze altijd "ter guder naem ende faem" bekend had gestaan. Het jaar daarop, toen Henneken en haar dochter al vast zaten, bevond zich ook Pouwell Brouwer in het gevang omdat hij niet had kunnen bewijzen dat Hendrisken Ewoudts een 'tovenersche' was. Hij werd ontslagen nadat hij gezegd had dat hij van de vrouw "geen onfromicheyt en wiste". In 1612 werd nog een vrouw, Jenneken, veroordeeld tot negen dagen op water en brood, aangezien ze geen bewijzen had kunnen overleggen voor haar bewering dat Henrisken Goirts kon toveren.²⁵ Wanneer een rechtssysteem mogelijkheden tot verweer bood, hoeft dat niet in te houden dat de criminele vervolging van toverij daarmee totaal uitgesloten was. Vermoedelijk bepaalden sociaal-economische factoren of van toverij betichte vrouwen zelf actie ondernamen om hun naam te zuiveren en zullen geld en goede sociale relaties doorslaggevend zijn geweest.²⁶ Ontbrak een vrouw het daaraan, dan kon zij wel degelijk het leven laten.

Waarzeggers

De betiteling 'heksenprocessen' kan ook tot onzorgvuldige gevolgtrekkingen over de aard en mate van criminele vervolging leiden, bijvoorbeeld wanneer er geen rekening wordt gehouden met verschillende vormen van toverij. Op waarzeggerij, ook wel aangeduid met toverij maar inhoudelijk verschillend van betoveringen of diabolisme, stond in de Noordelijke Nederlanden niet de vuurdood maar verbanningsstraf, al dan niet verbonden met tentoonstelling van de delinquent. Het is dus niet helemaal terecht om uit veroordelingen van waarzeggers een terughoudende opstelling van de vervolgende instantie inzake de criminele vervolging van toverij af te leiden.

In Nijmegen werd al in 1470 een man, Arnt Ghysensz, voor twintig jaar verbannen omdat hij 'dagelix' met toverij omging en zodoende een gevaar vormde voor 'sympeler lude', hetgeen op een waarzeggerspraktijk duidt.²⁷ Het stadsbestuur was evenwel niet altijd tegen waarzeggers gekant. In 1511 liet men zelfs een bode naar Over- en Nederasselt gaan om van een waarzegger daar te horen waar een verdwenen som gelds gebleven was.²⁸ In 1544 getuigde een vrouw dat zij enige tijd gelden vijf kronen en een zilveren haak was kwijtgeraakt. Een lid van de Nijmeegse magistraat had haar toen een brief meegegeven voor de Overasseltse waarzegger. Volgens deze zou ze haar geld weer terugkrijgen - hij had de dader in zijn macht. De vrouw vond het geld inderdaad weer, maar wist niet wie het had teruggelegd.²⁹ Veroordelingen van waarzeggers zijn in de zestiende eeuw zeldzaam. Voor zover bekend werd alleen in 1584 Baet Sennen van Cranenborch verbannen, maar zij had ook verteld dat de vijand (de Spanjaarden) in vier hoeken de stad in brand zou steken en daarmee had ze enige onrust onder de bevolking gezaaid.³⁰

Waarzeggers werden ook veel langer vervolgd dan vrouwen die een betovering gepleegd zouden hebben. Het loont wellicht de moeite over waarzeggers en dergelijke lieden kerkelijke archieven te raadplegen, aangezien de ervaring in andere delen van de Republiek heeft uitgewezen dat zowel de gereformeerde predikanten als de rooms Katholieke geestelijken op deze vorm van toverij gebrand waren. Een voorlopige doorname van de Nijmeegse raadsbesluiten leverde vonnissen tegen waarzeggers op uit 1614, 1651, 1715 en 1716. De misdaden die zij gepleegd hadden bestonden respectievelijk uit het zegenen (genezen of onttoveren) van beesten, het doen van voorspellingen en het kenbaar maken van dieven met behulp van eiwit in water (in het vonnis uit 1715 staat alleen dat er mensen werden misleid).³¹

Verder onderzoek

Rond de laatste eeuwwisseling heeft Van Schevichaven een aantal Nijmeegse toverijgevallen als bladvulling gepubliceerd in de *Bijdragen en mededeelingen van de vereniging Gelre*. Ook de door hem uitgegeven Nijmeegse stadsrekeningen bevatten dergelijke zaken. Deze zijn na hun publikatie echter weer in de vergetelheid verzonken. De processen uit 1555 en 1557, 1584, en 1603, die wel de overzichtsartikelen haalden, kwamen daar onvolledig of verminkt in. In de archieven, met name in de rekeningen van de burggraaf, de stadsrekeningen, de raadsbesluiten en de correspondentie van het Gelderse Hof was steeds corrigerende of aanvullende informatie te vinden. Dit wil niet zeggen dat het onderzoek naar toverij in Nijmegen nu als afgesloten kan worden beschouwd. Hoewel ook de genoemde archieven nog geenszins uitputtend zijn

doorgenomen, zullen de hoofdlijnen van de zestiende- en begin zeventiende-eeuwse vervolging waarschijnlijk wel vast staan. Maar met name aangaande niet tot criminele vervolging leidende betichtingen van toverij valt nog heel wat archiefwerk te doen. Toverij in Nijmegen zou een onderwerp kunnen zijn voor een doctoraalscriptie.

Ook na de laatste terdoodveroordeling bleef toverij nog een rol spelen in het dagelijks leven van de Nijmegenaren, niet alleen in de zeventiende eeuw, maar ook nog in de negentiende.³² Zo meldden de kranten in 1875:

'Nijmegen. - Dat het bijgeloof nog lang de wereld niet uit is en soms droeve gevolgen kan hebben, blijkt weder uit het volgende:

"Een kind van zekere L. alhier was of is ziekelijk, en een buurvrouw, vrouw M., het ziende, verklaarde kort en bondig aan vrouw L. dat het kind behekst was. Ten hoogste hierover ongerust, vervoegde zich vrouw L. tot een priester, waarschijnlijk om raad, doch werd door deze ernstig gewezen op het dwaze en zondige van aan zulke zaken geloof te hechten. - Evenwel aan niets anders denkende dan aan heksen, verbeeldde zij zich, dat bij het uitgaan der kerk een vrouw achter haar geheimzinnige tekens maakte of iets op haar rug wierp. Een en ander is oorzaak dat vrouw L. nu in haar verstandelijke vermogens gekrenkt is, en wel reeds in zooverre, dat zij zelfs haar man niet meer kent en over niets anders spreekt dan over heksen, zonde en vergiffenis - en zulks dag en nacht, want de angst schijnt haar het slapen te beletten."³³

Wie geïnteresseerd is in historische, Nederlandse toverij en moeite heeft met het lezen van oud schrift, kan nog altijd oude kranten doorne-
men . . .

Noten

1. De hier aan de orde komende Nijmeegse gevallen zijn opgespoord in een oriënterend onderzoek naar toverij in het voormalige Gelre dat Hans de Waardt en ik samen hebben verricht. Zie daarover: Hans de Waardt & Willem de Blécourt, "'Het is geen zonde een kwaad mens ter dood te brengen". De berechting van toverij tijdens de regering van hertog Karel van Egmond', in: Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff (redactie), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 14-25; en *ibid.*, 'De regels van het recht. Aantekeningen over de rol van het Gelderse Hof bij de procesvoering inzake toverij, 1543-1620', in: *Bijdragen en mededelingen Gelre* 80 (1989).
2. Zie onder andere: Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum 1988) 105-115. Spierenburg hanteert de tweedeling overigens niet geheel consequent. Hij schrijft bijvoorbeeld: "In de hele Republiek kwamen de heksenvervolgingen reeds rond 1610 tot stilstand. Het geloof in de duivelse sekte had er steeds een geringe rol gespeeld; de meeste vonnissen

vermeldden alleen concrete maleficia" (128). Wanneer dat laatste het geval zou zijn - de auteur laat hiermee merken dat hij weinig 'Nederlandse' vonnissen onder ogen heeft gehad - had hij niet de term 'heksenvervolgingen' moeten gebruiken.

3. Gerhard Schormann, *Hexenprozesse in Deutschland* (Göttingen 1981) 53.
4. Rijksarchief in Gelderland (RAG), Hertogelijk Archief, inv.nr. 542, f.18v; Jan Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250/1543)* (Nijmegen 1987) 261.
5. Willem de Blécourt, 'Van heksenprocessen naar toverij'. In: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (redactie), *Kwade mensen: toverij in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut (*Volkkundig bulletin* 12), 2-30.
6. Janny Steenhuis, *'Also hier grote sprake is van toverien'. Toverij en de gerechtelijke vervolging van toverij voor het gerecht van Utrecht, 1315-1657*. Doctoraalscriptie geschiedenis, Universiteit van Amsterdam, 1988. Deze scriptie versijnt binnenkort in bewerkte vorm bij het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam.
7. Dries Vansacker, *Hekserij in Brugge. De magische leefwereld van een stadsbevolking, 16de-17de eeuw* (Brugge 1988) 72-73, 151; Jos Monballyu, 'Schadelijke toverij te Brugge en te Leper in de 15de eeuw', in: *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis* 121 (1984) 265-269.
8. Zie verder: Willem de Blécourt & Hans de Waardt, 'Rhein, Maas und Schelde entlang. Das Vordringen der Zaubereiverfolgungen in die Niederlande', in: Andreas Blauert (redactie), *Ketzer, Zauberer, Hexen* (Frankfurt am Main 1989).
9. G.J. ter Kuile (redactie), 'Landbrieven van Overijssel', in: *Verlagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 10 (1952) 443-569, aldaar 508.
10. In het begin van de vijftiende eeuw was het nog gebruikelijk dat van toverij beschuldigde vervolging afkochten, zie voor Nijmegen: RAG, Hertogelijk Archief, inv.nr. 518, f.1v; inv.nr. 520, f.1v.
11. H.D.J. van Schevichaven & J.C.J. Kleynjens (redactie), *Rekeningen der stad Nijmegen, 1382-1543*, II (Nijmegen 1911) 234, 239, 244, 259 (in 1513 werd één vrouw verbrand, haar dochter enkel gevangen genomen en een derde vrouw bewees haar onschuld); *idem*, III (Nijmegen 1912) 7, 8, 9, 14, 23, 33, 65, 66, 67, 68; J.J. Dodt van Flensburg (redactie), *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, III (Utrecht 1843) 208.
12. J. Kleynjens & L. Sormani (redactie), *Rekeningen der stad Nijmegen 1382-1543*, V (Nijmegen 1916) 51; H.D.J. van Schevichaven, 'Azijn tot onderzoek omtrent toverij', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 2 (1899) 238; RAG, Hertogelijk Archief, inv.nr. 931, f.26v-27; inv.nr. 806, f.112.
13. Annemarie Van Kruysdijk, 'Heksen in Gelderland. Enige notities over het geloof in heksen en heksenprocessen in het algemeen en in Gelderland in het bijzonder', in: *Bijdragen en mededelingen Gelre* 72 (1981) 47-67; citaat: 54.
14. Marijke Gijswijt-Hofstra noemt in bijdrage 'Hoofdlijnen en interpretaties van Nederlandse toverij en hekserij', in: *Nederland betoverd* 256-279, een percentage van tussen de 90 en 95% wegens 'schadelijke toverij' (en duivelsverbond!, WdB) veroordeelde vrouwen (277).
15. Joh. in de Betouw, *Bijvoegsel tot de annales en chronijk van Nijmegen uit de rekenboeken en guedesdagboeken* (Nijmegen 1792) 12, 24; L.Ph.C. van den Bergh, *Verhandelingen over de oude wijze van strafvordering in Gelderland, Holland en Zeeland* (Leiden 1842) 120; M.J. Noordewier, *Nederduitsche regtsoudheden* (Utrecht 1853) 310; P.C. Molhuijsen, 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in Gelderland', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* Nr 1 (1859) 194-209, aldaar 199; Engelen, 'Lijfstraffelijke regtspleging. I. Uit Nijmegen', *De oude tijd* 5 (1873) 14-16; J.R.W. Sinnighe, *Gelders sagenboek* (Zutphen 1975) 116.
16. Gemeentearchief (GA) Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 723, f. 15, 15v, 17v, 18, 42, 43v, 48, 54, 91, 91v, 92, 93, 93v, 94, 97v, 98, 108, 108v, 109.

17. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 725, f.9v, 12, 46, 47v, 94, 102, 108v, 115v, 116, 116v, 118v, 122.
18. Dit is een van de vele gevallen die bijdragen tot de weerlegging van de stelling van Scheltema uit 1828 waarin beweerd wordt dat de Noordelijke Nederlanden op het gebied van de 'heksenprocessen' binnen Europa een uitzonderingspositie hebben ingenomen. Andere voorbeelden hebben we onder meer in ons artikel in *Nederland betoverd* (zie noot 1) genoemd; zie ook de bijdragen van Steenhuis en Gerbenzon aan die bundel. De recensent van *Nederland betoverd* in *Volkscultuur* (Marc Wingens, jaargang 6, nr.2: 94-96) heeft dit klaarblijkelijk over het hoofd gezien, want hij schrijft dat het boek "nog eens de these van Scheltema uit 1828" bevestigt. Zie de op dit punt meer genuanceerde recensie van Van der Eerden in *Volkkundig bulletin* 14 (1988) 119-122.
19. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 723, f.48; RAG, Archief Rekenkamer, inv.nr. 4912, f. 5-5v; inv.nr. 4913, f. 6-6v.
20. De citaten zijn afkomstig uit Wiers Duitse vertaling van zijn oorspronkelijk in het Latijn geschreven *De prestigiis daemonum* (1567) 184v-187. Cf. Rudolf van Nahl, *Zauberglaube und Hexenwahn im Gebiet von Rhein und Maas. Spätmittelalterlicher Volksglaube im Werk Johan Weyers (1515-1588)* (Bonn 1983) 161-163.
21. Het Nijmeegse stadsbestuur vroeg in 1550 aan het Hof hoe te handelen in het geval van Anna Creyntkens, die gedwongen was een kind te onttoveren. Volgens het Hof moest zij gearresteerd worden, zie: RAG, Archief Hof, inv.nr. 809, nrs. 1687+, 1688+. Anna vluchtte naar Maastricht, waar ze alsnog werd opgepakt en in de gevangenis zelfmoord pleegde, zie: W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1602* ('s-Gravenhage 1937) 237.
22. Cf. Gerhard Schormann, *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland* (Hildesheim 1977) 118-123.
23. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 82, f.40v, 44. In de literatuur is het laatste besluit niet vermeld.
24. RAG, Archief Rekenkamer, inv.nr. 4783, f.11-12; Archief Hof, inv.nr. 841, dd. 27 en 29 juli 1603; inv.nr. 4533, dossier 1603, nr.5; GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 88, f.45; H.D.J. van Schevichaven, 'Toovenarij?', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 5 (1902) 400.
25. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 87, f.163; inv.nr. 66, f.41v; inv.nr. 89, f.99.
26. Voor andere, vroegere gerechtelijke acties door van toverij betichten, zie onder andere GA Nijmegen, Rechterlijk archief, inv.nr. 60, f.7v-8, 20v; H.D.J. van Schevichaven, 'Formulier om te onttoveren', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 17 (1914) 306; RAG, Archief Rekenkamer, inv.nr. 4921, f.3v; GA Nijmegen, Rechterlijk archief, inv.nr. 62, f.121-121v. Vooral de getuigenverklaringen in dit soort zaken tonen de opvattingen van de betoverden. Voor verdere verwijzingen naar in de zestiende eeuw binnen de Nijmeegse jurisdictie gevoerde procedures, zie de in noot 1 genoemde artikelen. Voor zeventiende- en begin achttiende-eeuwse smaadzaken, zie o.a.: RAG, Archief Rekenkamer, inv.nr. 4790, f.8; inv.nr. 4795, f.5; GA Nijmegen, Rechterlijk archief, inv.nr. 271 (dd. 14 juni 1709).
27. GA Nijmegen, Rechterlijk archief, inv.nr. 1830.
28. H.D.J. van Schevichaven & J.C.J. Kleyntjes (redactie), *Rekeningen der stad Nijmegen, 1382-1543*, II (Nijmegen 1911) 137; H.D.J. van Schevichaven, 'Waarzegger door magistraat geraadpleegd', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 2 (1899) 330.
29. GA Nijmegen, Rechterlijk archief, inv.nr. 60, f.42.
30. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 82, f. 93v.
31. GA Nijmegen, Oud Archief, inv.nr. 89, f.228; inv.nr. 103, dd. 10 december 1651; inv.nr. 136, f.90v, 139-140.
32. Zie bijvoorbeeld: W.v.d.V. 'De Geldersche heksenbezweerder in 1838', in: *Geldersche volksalmanak* 7 (1841) 171-174.
33. *Schiedamse Courant* nr. 3680, dd. 9 juli 1875.

1988

3

NUMMER

LIEFDE EN HUWELIJK

ENGELBERT HEUPERS

HEKSERIJ

SPINVERTELLINGEN

VOLKSCULTUR

TIJDSVERSCHIJNSELEN

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN

TIJDSVERSCHIJNSELEN

VOLKSCULTUUR

BLAASMUZIEK

GENEALOGIE

TOVERMEESTERS

JENEVER

NUMMER

3

1989

STICHTING INFORMATIECENTRUM VOLKSCULTUUR
UTRECHT

V 215